

Јасмина М. АХМЕТАГИЋ*

Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

МАРА МИЛОСНИЦА – ЖРТВА И СВЕДОК**

Апстракт: Ниједна приповетка Иве Андрића не садржи ни приближно исти каталог злостављања као „Мара милосница“ (1926), именована по централној протагонисткињи, која је по својој позицији жртве парадигматична за женску судбину тога доба и времена. У тексту указујемо на она својства по којима је Мара изванредна јунакиња. Поставши милосница већ у шеснаестој години, Мара из Травника је обликована насиљем које трпи, али потпуности несреће доприноси њена природа. Указаћемо на њену аутентичну религиозност, на садржаје њеног несвесног (које откривамо посредством сна), те сагледати јунакињино реаговање на зло у контексту пишчевог компаративног сликања Маре и Невенке, младе снахе Памуковића, као и њено поступно психичко разбољевање. Циљ нам је да покажемо да Мару Милосницу, уз позицију жртве, додатно рађава и позиција немог сведока који она има у односу на зло у свету, а на коју до сада није указано у литератури. Постављајући Мару страдалицу у положај немог сведока, Андрић указује на висок ниво њене емпатије: као слушалац, Мара пре свега помаже Невенки да постане и остане субјекат властите приче и живота.

Кључне речи: Иво Андрић, Мара милосница, жртва, сведок, сан, насиље.

Мара Гарић из Травника, Јела – служавка у кући Памуковића, десетогодишња баба-Анушина унука и Марина мајка – то су силоване жене у „Мари милосници“. Невенка, једна од снаха Памуковића, претучена је у првој недељи брачног живота. Невенку је пак њена мајка приликом удаје тешила да јој горе но њој што је било са њеним оцем не може бити. Осим ових, појављују се у Андрићевој причи и друге жене: пре свега жене Памуковића, заштићене својим социјалним положајем, те утолико изван очигледног насиља, али сам поредак у коме жене свој нешто бољи положај заслужују рађањем, није мимоишао ни њих; насиље коме су оне изложене мање је видљиво. Истина, њима су дозвољени и неки избори незамисливи за жене другачијег социјалног статуса (на пример, Анђи Памуковић је дозвољено да без велике штете по свој углед задовољи своју задоценулу жељу, те да се и трећи пут уда, овога пуга за лудог, али доста млађег Шимуна), али речи којима Анђа спречава мужа да силује Мару – „Треба ти турска милосница?“ (Андрић 1976, 7: 158) – откривају да су и жене усвојиле подразумевани и општеприхваћени мушки поглед на односе међу половима.

* Научни саветник, ahjasmina@yahoo.com

** Рад је настао у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеним са Министарством науке, технолошког развоја и иновација РС број: 451-03-47/2023-01/200020 од 3. 2. 2023. године.

Страхота женских судбина – а све су у позицији објеката међу којима постоје тек нијансирања (ниједна у потпуности не управља својим животом) – оно је што „Мару милосницу“ (1926) издваја међу свим другим Андрићевим причама. Ниједна, наиме, не садржи ни приближно исти каталог злостављања као „Мара милосница“, именована по централној протагонисткињи, која је по својој позицији жртве парадигматична за женску судбину тога доба и времена. То је истакнуто на њеној сахрани, у Јелиној гласној молитви Богу „да убрани и заклони све жене, несрећне друге и мученице“ (Андрић 1976, 7: 168). По неким другим својствима, како ћемо и показати, Мара је изванредна јунакиња.

„Мара милосница“ није прича о једном лику, како то најчешће и нису Андрићеве приповетке (па ни најважнији романи), а насловљена је према јунакињи чија судбина својом трагиком уоквирује, па на изванредан начин и надвисује све друге, утолико што страдања свих женских ликова стају у Марину судбину, али не и обрнуто.

Марино страдање започиње у тренутку када је Вели-паша начини својом милосницом, а да сама јунакиња нема нимало утицаја на властито положај: његовој жељи да му се доведе девојка коју је случајно видео и проценио као изванредну лепоту, повинују се сви, журећи да му жељу испуне, а девојка је приведена онако како је некада била доведена и њена мајка старом Мустај-бегу Хафизадићу, због чега су је и звали Хафизадићка чак и пошто су је удали за мирног и слабоумног Гарића. Вели-паша, сладострасник који себе добро познаје, па тако и предмет властите жеље, долази у Травник на два дана и његов поглед случајно, али зналачки пада на Мару: она је насилно узета по некаквом природном мушком праву, које је у Вели-пашином случају појачано његовим положајем у Босни.

Иако од Вели-паше зависна не само по свом положају, него и у дословно свим животним испољавањима (о томе када спава са пашом, а када сама, Мара је обавештавана, тако да не чини никакве изборе чак ни на дневном нивоу), у том је положају ипак донекле заштићена, јер има статус милоснице моћног човека. Тако је онај који је злоставља, који је, како и она сама зна, погубио њену душу, једини ослонац у њеном животу. У том је смислу та ситуација, како то примећује Биљана Дојчиновић, заиста инцестуозна (2018: 279). Мада није реч о крвној вези, реч је о много старијем човеку коме је Мара препуштена на милост и немилост, и по својој суштини – особа од које потпуно зависимо јавља се у двострукој улози заштитника и злостављача – то је истоветно односу улога које се јављају у инцесту. Није у томе неважна ни чињеница да пашу поред нарочите Марине лепоте, узбуђује и потпуна власт над њом: „Понекад му се чинила као звијерка која, притјерана уз литицу, дрхти а зјенице јој западају. А то је појачавало љубавну страст“ (Андрић 1976, 7: 97). Осим тога, преводећи је из Травника у Сарајево, смештајући је у кућу у којој виђа само Хамшу Циганку и баба Анушу,¹ Вели-паша осуђује Мару на изолацију (што није неважно у репертоару злостављања) у њеним још увек формативним годинама.

1 „Цио дан је проводила у двије полумрачне собе, радећи оне свакојаке ситне послове који су невидљиви, а који женама тако лако испуне дан“ (Андрић 1976, 7: 98).

1.

Поставши милосница већ у шеснаестој години, Мара из Травника је обликована насињем које трпи, али потпуности несреће доприноси њена природа. Један слој њенога бића има однос према суду средине (јунакиња је постиђена својим положајем и згрожена срамотом којом је обележена), док други – и заправо претежнији, јер је одлучујући за Марин доживљај зла и суд о свету и себи – о свом положају превасходно мисли као о грешном. Дању би, како је у причи експлицирано, још некако и владала социјална мера, а ноћу је Мара била у односу са Творцем, и себе је доживљавала пре свега као грешницу. Како ће се именовати Марин случај – као несрећа, срамота или грех – увелико зависи од референтног оквира. Млада и нереклексивна, трпељива Андрићева протагонисткиња, која једва разумева догађаје око себе, нарочито када они добијају општије размере, а чији је централни одговор на свет и на људе страх, пре свега мисли о свом положају као грешном, што значи у религијском контексту. Као аутентично религиозна јунакиња која свој живот вреднује у терминима греха и казне, Мара из Травника се издваја из читаве галерије Андрићевих женских ликова. Васпитањем јој је завештан страх од паклених мука, односно представа о паклу као месту вечитог испаштања, али оно што открива њену аутентичну религиозност нису таква, обичајно усвојена уверења, већ чињеница да се Мара према себи односи као према грешници јер је у константном преиспитивању властите вредности изван профане равни, па и са јединим уздањем у Богородицу.

Млада особа, уских видика, отргнута од куће у којој се није могла осећати ни сигурно, ни виђено, Мара о свету мало зна: нарочито не зна ништа о свету изван властите капије и потпуно приватних проживљавања. По томе, уосталом, наликује женама свога доба и времена, које нису ни усмераване на разумевање живота изван породичног дома. Мара не разуме прилике у Босни, нити епохалну смену са османске на аустроугарску управу која предстоји, па тако ни узроке узбуне у касаби, ни зашто Вели-паша одлази. Много је пута њено неразумевање прилика истакнуто у тексту, како би се указало и на њену потпуну пасивност и на њену несигурност и ниско самопоштовање: јунакиња и не настоји да сазна узроке догађаја, делом и стога што сумња да би могла ништа разумети, чак и када би то желела. Међутим, та је пасивност и последица положаја у коме се наша, губећи у низу збивања свако самопоштовање.

Пошто је Мара сведена на објекат у централном односу који има са Вели-пашом, она природно читаво своје окружење доживљава из перспективе ловине: она се упорно склања, бежи, послушкује. Велику је пажњу Андрић поклатио обликовању тог утиска којим Мара одише, пре свега настојећи да се носи са својим страхом, који је њена доминантна емоција; она је опрезна и спремна да на прву реч или утисак који стекне поскочи и промени лог, попут рањене зверке. Добрим делом на томе и почива импресија о њеној покорности, због које вишеструко страда (Лукић 2006: 166). Међутим, њена покорност има и религијске темеље, и то се најбоље разумева у поређењу Маре и Невенке, младе снахе Памуковића. Андрић је, уосталом, поклатио посебну пажњу компаративном сликању Мариног и Невенкиног реаговања на зло.

Након Вели-пашиног одласка, Мара је најпре код баба-Ануше, одакле бежи на први знак да се и тамо, у тој кући, крај Анушине силоване унукe збива неки обред,

неки ритуал и служба злу. Потом се за помоћ обраћа фра-Грги који је смешта у богату, али свакојаким злом обележену кућу Памуковића. Мари се најпре чини да се у тако лепим, светлим и богатим кућама мора водити неки другачији живот, али се убрзо, пре свега кроз Невенкино приповедање уверава да је то далеко од истине, што је додатни ударац за њу. Јер, Мари је важно да верује да бар негде постоји добар живот – чак и када је њена судбина мизерна – као нада да је свет повезан са Богом и да је добро могуће на овом свету. Ту кућу и све њене чланове млада невеста Невенка, која ће тек рођењем детета задобити донекле равноправан положај у породици у коју је доведена, мрзи свом силином свога бића. Она живи за дан када ће их све, ако се „притрпн“, како јој је мајка казала када ју је удавала, „заденути за појас“². На фону њене мржње постаје упадљива Марина доброта, која управо тада, постављена напоредо Невенки, задобија један надљудски ореол. Јер, Невенкина је силна мржња баш зато и разумљива што је типичан, спонтан емотивни одговор на злостављање – она мрзи и осећа гнев праведника, њеном је предисторијом, искуством живота у кући Памуковића и доживљеним злом мотивисана жудња за осветом. Ова млада жена се страшно брани од свога мужа, одговара на његове ударце и дрхти од нанетог јој зла, а чак и молитве мења да их не би делила са Памуковићима. Невенка јасно види „на једној страни Памуковиће, са њиховом опаком силом и љепотом, а на другој себе, са Богом и божијом правдом као савезницима“ (Андрић 1976, 7: 149). Како зло које јој се наноси постаје агресивније, тако нараста и Невенкина слика о себи као праведној, иако она није лишена комплекса инфериорности у односу на Памуковиће (она је као сирота дунђерска кћи доведена у ту кућу вољом свога мужа, а против воље његових родитеља) и стално се са њима упоређује, а ноћу, како приповедач истиче, „не би могла дуго да заспи од страха и, још више, од зурадих и самољубивих мисли“ (Андрић 1976, 7: 146).

То како Невенка доживљава свет прилично је уобичајено и свакидашње: она доживљава као неправду чињеницу да Памуковићи уживају велики углед у друштву и поред свих зала које чине. Мара пак и њу смешта у онај круг људи који учествују у злокобним обредима, што је слика којом Андрићева јунакиња исказује свој однос према добру и злу. Невенка, жртва, као и Ануша која негује силовану унуку, у Мариној свести постају учеснице злих обреда, на исти начин као и Вели-паша, енглески вицеkonzул и сам фра-Грго. Какав је то начин мишљења који жртве и злочинце смешта у исти круг? На тим се примерима може сагледати на који начин Мара контекстуализује добро и зло, иако то све остаје изван њене рефлесије; она осмотски упија свет око себе и бежи од злих ритуала када их препозна.

2.

Када кроз кључаоницу посматра Вели-пашу, „мрка и укочена, са бројаницама, ножем и огледалом поред њега, дође јој као да он то врши неразумљив обред, и служи службу нечем што је тајанствено, језиво и посве зло“ (Андрић 1976, 7: 102).

2 „Нећеш бити гладна љеба, него лијеше ријечи и погледа. Али ти отрпн, доћи ће вријеме па ћеш их све задјенути за појас. Горе него што је мени било са твојим оцем неће ти бити“ (Андрић 1976, 7: 141).

Будећи се усред ноћи код баба-Ануше – а Мара је стигла у ту кућу управо у дану када је силована Анушина унука – она види бабине живахне покрете и млатарање рукама и чује њено мрмљање, које наликује бајању: Мара је осетила „да се ту врши нешто ружно и страшно. И опет као нека служба нечем што је зло, што застрашује и убија“ (Андрић 1976, 7: 130). И док се моли са фра-Гргом у цркви, њој се чини да фратар, повијен над брeвијаром и са бројаницама у руци „нешто тајанствено ради и неком служи, а само он зна коме“ (Андрић 1976, 7: 133). Док седи крај Невенке, Мари се чини да ова „снује неке мисли које она не може да зна, али за које слуги да доносе освету, немир и несреће без краја“ – зато се бојала „свега што је малочас чула о Памуковићима, па и саме невјесте, чак и тога дјетета које ће се тек родити“ (Андрић 1976, 7: 152). Последњи Марин истоветан доживљај јавља се када кришом посматра енглеског вицеkonzула, који буди њену радозналост својом различитошћу у односу на окружење у коме живи, али и посебном повезаношћу са Вели-пашом (овај се када одлази из Сарајева, посебно поздравља управо са њим).

Пет пута јунакиња има исти доживљај: да присуствује неком мрачном обреду и да људи које посматра на неки начин служе злу. Ако је тај утисак сасвим природан када је реч о Вели-паши, јер без обзира на њено навикавање и ослањање на пашу, Мара је јасно знала да је ту „и њена душа погубљена“, сваки даљи тренутак проширује значење Марине слутње, показујући да она и те како има став према људима и појавама које је окружују, само је то став читавог њеног бића и, као нереклексиван, не би ни могао бити јасно артикулисан. Андрић стога оцртава шта Мара осећа и доживљава, а ипак не разумева јасно. То јунакињу ставља у онај ред бића чија осетљивост далеко надмашује њихово образовање, вербалне способности и мисаоне капацитете. Већ Марин доживљај да фра-Грго, молећи се, учествује у неком злокобном обреду, указује на њено коначно разочарење у институцију цркве и свештено лице. Већ при првом доласку у цркву, када је Вели-паша још био у Сарајеву, Мара се суочава са осудом својих сународника: са њиховим презиром и пребацивањем, а тај се утисак преноси и на ликове светитеља, те је уместо „миле Госпе“ са олтара гледа „мршав и жут светац“ (Андрић 1976, 7: 103). Након те трауме Мара, упркос Вели-пашиној интервенцији, никада више није отишла у цркву, чак је престала и сама код куће да се моли. Мада нимало није крива за положај у коме се наша, мада су и они сами на разне начине морали искусити турски терор, у цркви је сународници дочекују охоло и презриво; општи суд о њеној срамоти представља колективно ревиктимизовање жртве. У друштву нема простора за измену њене судбине и напуштање положаја жртве. Ни након Вели-пашиног одласка, Мара у цркви неће добити утеху и опроштај – фра-Гргине сурове речи („Знаш ли ти шта си ти сада у очима божјим и у очима кршћанског свијета? Ђубре, ђубре, пуно смрада и црва!“ – (Андрић 1976, 7: 132)), иако претходе поподневној молитви, у коју укључује и Мару, она доживљава као сигнал да се и црква и свештено лице стављају на страну зла. Мара ни од стране свештеног лица није доживљена као жртва зла, већ као његов виновник: „Да из године у годину под црквени сузама переш, да о хљебу и води живиш, ти не можеш своје срамоте спрати ни поправити зло које си порадила“ (Андрић 1976, 7: 132). Према фра-Гргиним речима Мара је „отворила поново све ране Исусове“, „пљунула на крст и причест“ (Андрић 1976, 7: 132).

Испадањем из црквене саборности Мара губи и последњи потенцијални животни ослонац и све своје уздање усмерава ка Богородици, мада „није више могла ни свето име неко да зазове“ (Андрић 1976, 7: 119). Ако је свуда око ње мржња и зло, ако је тако и у цркви, из које је прогнана, ако простор доброте не постоји ни у светлим и лепим кућама, онда Мара више не види свет као Божије дело, због чега још темељније губи контакт са Богом. Након што је појмила да Вели-паша одлази а њу оставља, Мара је сломљена у толикој мери, да Хамши Циганки треба доста речи и наговарања да уплакану девојку приволи да се дигне, умије и прибере, те да са њом пође баба-Ануши. „Хтјела је да зазове неко име, нешто светло и велико, на што је навикла од дјетињства, али јој је из уста навирао само урлик, храпав, отегнут, промукао; и сузе су се мијешале са пљувачком“ (Андрић 1976, 7: 119). Већ тада је Мара „узалуд настојала да изговори Госпино име“. Мару напушта не само земаљски ослонац (који је у исти мах и заостављач), Вели-паша, него је напуштају и њени небески ослонци. Пошто свет све више поима као ђавоље место, што указује и на њено све јаче психичко разбољевање, њено осећање кривице постаје дубље и сложеније.

Андрић сучељава психотичног, параноичног Шимуна, чије манифестације лудила види и окружење и читалац, али за шта не зна ни разлоге ни ток развоја болести, са Маром, за коју је речено само да је на концу изгубила разум, али заправо је поступност губљења разума доминантна развојна нит у причи о њој. Марино осећање стида и кривице свакако је у вези са чињеницом да је жртва сексуалног заостављања, али и „искуство бивања објектом за другог производи осећање стида“ (Оливер 2001: 99) и то се осећање појачава односом средине према њој, али томе у великој мери доприносе њена религијска уверења. Навикла да себе мери спрема највишег идеала, Мара не може себе да доживи као невину жртву, што би бар донекле ублажило њена осећања, јер би очувало самопоштовање. Када Шимун насрће на њу, она Невенкин коментар – „Кад кога ђаво заоглави, конопац му не гине, прије или послје“ (Андрић 1976, 7: 160) – препознаје као опаску која се односи на њу лично. Очито је и пре но што је постала жртва Мара стекла навiku да себи суди, да себе вреднује, да тражи трун у свом оку, уместо у туђем, те је и туђи злочини стално враћају самопросуђивању. Како се она сама осећа као грешница, основни став њеног бића јесте кривица и кајање. Она себе доживљава као особу коју је „ђаво заоглавио“ и којој више нема спаса. Брижљиво Андрић приказује поступност Мариног пропадања: идеја о самоубиству се први пут јавља након Вели-пашиног одласка; Мара пролази поред оружаних Турака и поглед усмерава ка виру. Други пут, Мара у тај вир гледа управо пре но што се одлучује да пође фра-Грги. Поглед на вир и подстиче Мару на тај корак, јер тек са тим виром у позадини, Мара може да предузме и оно „најтеже и најстрашније“ (Андрић 1976, 7: 131). Када пође по конопац, то је већ јасно одустајање од живота у свету у коме сви служе злу – Мари-на је душа једнако погубљена од Вели-паше као и у цркви, а и њу саму је, како осећа под притиском осећања кривице, „заоглавио сотона“. Не треба заборавити да су то тренуци у којима Мара, радећи крај Невенке, себе види са стране,³ чиме је наговештено да је процес њене дезинтеграције одмакао.

3 „Радила је споро и изгубљено, а на махове јој се чинило да види саму себе како клечи, раширених руку и испружена врата, без гласа и суза“ (Андрић 1976, 7: 160).

3.

Када осветничке жеље жртва упоредимо са чињеницом да је Мара заволела нарочито мирис свога зостављача, открива нам се да је Андрићева јунакиња биће љубави, па утолико пасивна у свему што укључује отпор, мржњу, освету, бунт. У Мари нема побуне, она све прихвата, све подноси, свему се нада, што дозива у свест *Прву њосланицу Коринћанима*, где је речено да „Љубав дуго трпи, благотворна је“, „не мисли о злу“, „Све сноси, све вјерује, свему се нада, све трпи“ (*Коринћанима* 13: 4, 5, 7). Обележја љубави о којима говори *Прва њосланица Коринћанима* присутна су у Мариној души, која је дакле, у стању љубави, од ње саздана: у јунакињи нема тамне стране, нити оне, за самоодбрану нужне агресије, и тиме она излази из људског света. Марину активност можемо запазити само у оним ситуацијама које подразумевају сарадњу, заједништво: како се само она живахно интересовала за ликове на Вели-пашиним сликама и за феномене великог света које је паша видео, искусио и о којима је могао да јој прича. Њено страдање у контексту њеног страха од баба-Ануше и Невенке, па чак и Невенкиног нерођеног детета, мора се разумети као страдање једног осетљивог створења које је потпуно лишено негативних емоција. У њеном доживљају да и жртве учествују у злокобном обреду присутно је осећање да мржња жртву промовише у онога ко одржава зло у свету. Већ Марин доживљај да и енглески вицеkonzул на свој начин служи злу означава нарастање њеног страха, преливање тог осећања преко дотадашњих граница: вицеkonzул заправо не чини ништа у оним часовима када га јунакиња кришом посматра. Он се само разликује од средине и Марин доживљај открива актуелно стање њене душе: она је престала да очекује добро у свету; све непознато је потенцијални носилац зла, као што је то и сав познати свет. Мара је појмила да нема простора који је заштићен од зла – зло се свуда пробија – и у њеној свести се свет и зло изједначавају, што је потпуно супротно почетном доживљају из којег се родило очекивање да је кућа Памуковића, на пример, простор добротe и бољег живота, где се живи сигурно и достојно.

Важна разлика између Невенке и Маре, када о њима размишљамо као о жртвама зостављања, састоји се у томе што Невенку мајка узима у заштиту. Када се након седам дана брачног живота, Невенка нађе у свом девојачком дому, мајка је штити од мужа, „дустахије“ на конкретан и делатан начин. У кућу Памуковића мајка ју је испратила речима: „А дотужи ли ти, па да баш не можеш, знаш гдје су наша врата“ (Андрић 1976, 7: 142). Сама та чињеница младој жени даје могућност избора – она може, „ако јој баш дотужи“, да напусти мужа и има где да се врати. Та јој позиција обезбеђује простор слободе, не оставља је на милост и немилост мужу. У исти мах такав мајчин став послао је младој жени јасну поруку о њеној вредности и свакако је утицао на њену борбеност – у родитељској кући је учена да не да на себе. Томе насупрот стоји Мара, откинута од куће у којој није ни имала заштиту, нити је искусила блискост: мајка јој је умрла, отац јој је слабоуман. Личној вредности није имао ко да је поучи, нити је у тој кући неко могао да је осећа, а своју изузетну лепоту – због последица које је искусила – већ после Вели-пашиног одласка, носи са стидом и прикрива, потпуно лишена сигурности. У Марин живот са страдањем које је претрпела са Вели-пашом улазе и сва она осећања која такво страдање прате,

а пре свега кривица и стид. И њено осећање личне вредности прогресивно опада. Чињеница да Вели-паша одлази, „води коње и слуге и псе, а њу оставља“ (Андрић 1976, 7: 118) значила је још један ударац њеном и онако крхком самопоштовању.

Избори које Мара прави стално су избори између два зла: још док је била код Вели-паше она је страховала да остане сама и томе је претпостављала заједништво с пашом којег се грозила: њој је боље и са пашом него са својим мислима, у којима се гнезди најстрожи судија, уперен против ње саме (паше се бојала, дана и света се стидела, а осећала се проклето (Андрић 1976, 7: 98)). Она с нестрипљењем ишчекује ноћ с пашом јер је то какав-такав извор сигурности, али се буди оптерећена свешћу о властитом положају. У самоћи Мара проживљава дубоку анксиозност и кривицу. Паша ју је и изабрао као драгоцен предмет – и то у прави час, кад је његова вредност на врхунцу: „Да ју је довео прије не би ваљало, а три-четири мјесеца доцније, чини му се, већ би прецвала“ (Андрић 1976, 7: 97). У његов живот Мара уноси нов квалитет, обновљени жар (паша је већ губио вољу за животом и витализам), али и самољубиво самопотврђивање, јер се паша уверава да још увек има непогрешиво око за женску лепоту. Након свега што је тај моћни човек видео и искусио, уз Мару је „оживео“. Паша се храни њеном лепотом и младошћу: он је приметио њено „дјетиње лице и ведре очи“ (Андрић 1976, 7: 96). Али Мара никада није постала нешто друго или више од те „врсте жене“ која још једино пашу и привлачи.

Стога су речи којима Анђа одвраћа од ње Шимуна – „Треба ти турска милосница!“ (Андрић 1976, 7: 158) – последња кап након које се јунакиња више никада није опоравила. Њено је самопоштовање на најнижој тачки, и Мара се одлучује на самоубиство, али јој понестаје храбрости и не успева да га реализује; у тренутку када губи разум, она има визију Богородице под чији плашт настоји да се завуче.

4.

Реч изведена од именице милост – милосница (односно, наложница, куртизана) – тесно повезана са Мариним ликом па стављена и у наслов приповетке, прави звучну асоцијативну везу са Маријом која је пуна милости, а да је то пишчев хотимичан избор показује и епизода у којој се јунакиња обраћа за помоћ фра-Грги, када силну фратрову грдњу коју подноси прекида звоно с цркве и он изговара, позивајући и Мару да то чини, молитву Богородици: „Марија, милости пуна“.

Драган Стојановић констатује: „за читаоца се Мара преображава у милосницу као најдраже биће“ (2012: 27). Ова звучна асоцијативна веза наглашава да је Мара христалика жртва, не само по свом страдању већ и по својој љубављу испуњеном душом и свом неопирању злу.

Индикативан је јунакињих сан из којег јој притиче велика утеха (и читавог дана ће она бити под утиском те емоције – „као да се у тами која је окружује одшкринуо свијетал прозор“ (Андрић 1976, 7: 157) – не сећајући се тачно садржаја сна), а снела га непосредно пре но што ће задобити последњи ударац у епизоди са Шимуном, када на њу падају речи да је „турска милосница“. А сан је, како је тврдио Јунг, „непристрасна констатација духовног стања“ (Јунг 1977, 4: 117).

Мара сања да се на некој великој ливади игра лоптом, која лети високо у небо.

„Лопта јој је била малена, модра, сасвим једнака с бојом неба, тако да се у висини потпуно изједначава с небеском ведрином, и губила у њој. Зато је дјевојка сваки пут стрелила: да ли ће је ухватити? (...) А како је, у трку, пружала руке и поглед за лоптом, пут неба, чинило јој се да јој сва утроба тежи и полијеће некуд увис. Све то скраћивало јој је дах и надимало је цијелу, да јој се чинило као да ће се сваки час распрснути и изгубити у даљинама. А непрестано је и даље трчала, бацала и дочекивала лопту, насмијана и обневидила; и у смијеху и погледу расипала се сва у свјетлост огромног дана“ (Андрић 1976, 7: 156–157).

Није чудо што се Мара у сну враћа садржајима детињства од којих је насилно и нагло отргнута. Није то само повратак једној активности, већ и једном времену у коме је могла да буде безбрижна, слободна и неспутана. Будући да је у потпуном контрасту са њеним животом, а да јој доноси олакшање, овде се лако опажа компензаторна функција сна за коју је Јунг тврдио да је најчешћа психолошка функција снова уопште. Несвесно, путем сна, омогућава успостављање и одржање психолошке саморегулације и Јунг је истицао „лековито дејство сна“. Будући да несвесно компензује садржај свести, препорука најбољег познаваоца и тумача снова била је у томе да се увек запитамо шта то несвесно настоји да компензује: шта то несвесно сугерише свесном делу, како би се психа кретала жељеним путем уцелијења.

Овај кратак, али значајан Марин сан – на шта указује емоција коју јунакиња има по буђењу, и то емоција продуженог трајања – садржи мотив лопте, који је значајан симбол на који је указала дубинска психологија. Указујући на то „да су кугле, звезде, крстови и сличне ствари симболи за један центар у нама самима“, Јунг је открио и то да су „круг или кугла (...) за не мали број наших учених предака“ значили „алегорију божанства“ (Јунг 1977, 4: 144).

С друге стране, кружни и четвороугаони облици су карактеристични облици мандале, графичке репрезентације центра, односно јаства, који се јављају на свим меридијанима у тренуцима великих психолошких криза. Јављају се и у Марином сну онда када је процес дезинтерације њене психе већ одмакао. Природно је да се Мара осећа утешено овим сном, који јој шаље поруку о континуираном и непрекинутом дијалогу између ње саме и неба, односно Бога. То што она носи у недрима (у сну је то мала лопта) једнако је својом бојом ономе небеском, и небо јој на то одговара. Сан јунакињу подсећа на властиту вредност, која је небеског квалитета: лопта је небески свод у малом (округла и исте боје), те сан указује на кореспондирање микрокосмоса и макрокосмоса, на непрекинут дијалог личности са Богом, упркос Марином свесном уверењу и осећању изолованости и отпадништва.

Оно што је посебно погубно за Марину душу – и у исти мах дубоко сведочанство о квалитету те душе – то је немогућност да заиста уочи разлику између добра и зла, који по својим манифестацијама тако наликују једно на друго. Мара прихвата свој положај, њена је потреба за љубављу велика, као што је велика и нежност и невиност коју шири око себе, потпуно немоћна да суди другоме. Трауматизована на много начина у свом првом односу са мушкарцем, којег је од близине

и упућености на њега на неки начин и заволела,⁴ Мара психолошки све више тоне, али остаје доследна у свом неоширању злу.

5.

Мара је недвосмислено жртва зла, али се појављује и као његов неми сведок, што њену судбину чини изузетном: тек у синергији тих двеју улога она постаје тако потпуно несрећна. Мару чујемо како говори само са Вели-пашом. У свим другим ситуацијама она је нема, изложена туђим речима и туђем суду. Може се претпоставити да она говори онолико колико мора зарад функционисања у свом, иначе сведеном свакодневљу, али њен глас је постојао док је била са својим непосредним злостављачем, а потом се она све више увлачи у ћутање, све више се склања од контакта са светом. И њен глас готово сасвим нестаје. Кумулативни принцип који је на снази у њеном доживљају зла и бола може утицати на то да се сметне с ума да је она највеће зло доживела на почетку, са Вели-пашом. Том се злочину додају нови ударци, од којих ниједан по својој снази није оно што је био тај почетни, али је и Мара све слабија. То значи да *унутрашњи сведок* који настаје у дијалогу са другима и који је, како објашњава творац тог концепта Дори Лауб, неопходан за осећање селфа и субјективитет, у Мари не може да се развије: „тек дијалог с другим чини дијалог са собом могућим“ (Оливер 2001: 88). Лишена дијалога и констатно подређена, Мара се налази изван услова у којима се развија субјективитет, који је одговорност, „способност да се одговори и да нам буде одговорено“ (Оливер 2001: 91). Немајући унутрашњег сведока, Мара нема ни саосећања са собом: она пресликава однос других, својих злостављача, према себи и чује само унутрашњи глас који је прекорева.

За разлику од ње, Невенка говори много – она је приповедач уметнуте приче о Памуковићима. У свом приповедању она је самоусредсређена, приповедањем подупире слику о властитој праведности. Јер, приповедати значи потврђивати своју слику света и свој положај у њему, онако како га сами видимо, а позната је „моћ језика да нас уобличава“ (Оливер 2001: 104). Невенка у свом наративу израста у праведну жртву. Фокусирана је на свој положај, а рат који води са Памуковићима апсорбује јој сву енергију. Зато она пре свега види зле Памуковиће, а остатак света само у односу на њих. Мара пак рат води унутар себе и постепено се повија пред тим унутрашњим гласом који јој суди. Она нема објашњавалачки наратив о себи и у њеној души се одвија исто оно суђење на које наилази и у спољашњем свету (свет тај унутрашњи критички глас само ојачава). Стога Мара, слободна од наратива којим би ојачавала властиту позицију, види свет, људе у њему и њихове судбине: она сведочи зло колико га и трпи. У тој позицији сведока појављује се још једино Јела, служавка коју је као младу упропастио један од Памуковића, с том разликом што је Јелина траума остала у прошлости, па се стога она појављује као сведок страдања других жена и као важна помоћ (управо Јела омогућава

4 Грицање руба пашине кошуље, што је израз присности и блискости, у исти је мах и израз Мари-не слободе, а пројављивање слободног чина у датом односу није безначајно. Свакако је и сигнал спонтаности, што значи да Мара успева да буде опуштена у непосредној пашиној близини.

преживљавање Невенкином детету тако што га ставља на прса Мари, чије је дете поживело свега пола сата). Постављајући Мару страдалницу у положај немог сведока, Андрић указује на висок ниво њене емпатије: као слушалац, Мара пре свега помаже Невенки да постане и остане субјекат властите приче и живота. Зло које сама трпи не затвара је за друге. Напротив, чини је још осетљивијом и води је психичком разбољевању.

Приповедачево инсистирање на јунакињином незнању посредно значи да она и не може бити сведок, јер се у том положају увек јавља особа која зна, која преноси вишак знања. Па ипак је Мара очевидац који чак и кад не разврстава и не именује феномене око себе, себи о томе подноси неки рачун: да је тако знамо по последицама њених увида. Сведочење се, уосталом, разликује од опажања по томе што оно увек укључује креирање репрезентације онога чему сведочимо (Тарнер 2012: 6) – управо та створена представа о свету и јесте разлог што за Мару више нигде нема ни мира ни спасења. Ако осећати властито тело, које у исти мах осећа околину, представља, како је о томе писао Мерло-Понти, начин и спознаје и самоспознаје, онда свакако чињеница да је Мара као изузетно лепа жена своје прве болне утиске о свету примила својим телом, остаје од изванредног значаја за њено укупно страдање. „Тело није у свету, оно види свет“, тврдио је Мерло-Понти, указујући на то да се у телу остварује тотална егзистенција (Мерло-Понти 1978: 200, 181). Инсистирајући на онтолошком примату перцепције над интелигенцијом, Мерло-Понти перцепцију разумева као примарни начин на који се живуће тело односи према окружењу: „Перцепција није објективно знање о објектима [...] Перцепција је акт који [...] чини да они имају неки смисао“ (Шевић 2014: 322). Видећи перцепцију као стални дијалог између живућег тела и света, Мерло-Понти утврђује да је немогуће раздвојити тело које опажа од света који перципира. Мада невербална, значења која се конституишу у Марином искуству су јасно присутна и злокобно опомињућа – тако и доспева до увида у властито зло.

Марино тело је не само њен први и доминантан извор сазнања о свету, него је – будући рањено – и она призма која помало мења све информације, чинећи их болним и злим. Мара појачано осећа свет око себе, а управо чињеница да се боји и Невенке и њеног будућег детета указује на то да она положај ове младе жене разумева путем уживљавања, да према њему није индиферентна. Стога њен страх расте и све јој се без разлике чини једнако злим. Осим тога, пораст Мариног знања о свету – ма колико то знање било једнолично – указује на њену позицију сведока, пошто „сведочење генерише ново знање“ и по себи је „несвондиви извор знања“ (Лаки 2008: 2). На темељу свега чутог, виђеног и доживљеног израсла је Марина представа о свету као ђавољем месту, о себи као особи коју је „сотона заглавио“.

Док Невенка о себи мисли као о праведници, Мара види зло свуда око себе и настоји да сагледа властито допринос злу. Опажањем свеколиког зла, и оног које долази из Невенкине мржње, и из Анушиног бајања, Мара постаје сведок зла, и у тој се улози још и више разбољева. Будући да „ја“ комуницира „са субјектом који говори, с извјесним стилем битка и са 'свијетом' на који он смјера“ (Мерло-Понти 1978: 198), није нужно да Мара интелектуално разуме свет око себе, да би га уистину разумела.

Урођена Марина неспособност да мрзи, која води другачијем разликовању добра и зла, кључни је разлог због чега за Мару нема опстанка у свету. Стога и јесте прецизна синтагма „лепо биће“ коју користи Д. Стојановић (2012), указујући на угроженост ове јунакиње, не само као изванредно лепе жене, на коју насрћу због изузетне физичке лепоте, већ на лепоту њеног укупног бића. Марино страдање је започето са Вели-пашом али је окончано након много удараца које је поднела њена душа, када је постало неподношљиво насртање на онај невидљиви, нефизички део њене особе.

ИЗВОР

Андрић 1976, 7: Иво Андрић. „Мара Милосница“. *Јелена, жена које нема: њриповејке*. Сабрана дела Иве Андрића. Књига 7. Београд: Просвета, 91–169.

ЛИТЕРАТУРА

- Дојчиновић 2018: Биљана Дојчиновић, „Андрићеве приче о насиљу над женама: „Мара Милосница“ и „Злостављање“. *Иво Андрић у нашем времену: зборник радова*. Ур.. Вишеград: Андрићев институт, 275–293.
- Јунг 1977, 4: К. G. Jung. *Психолошке расправе*. *Odabrana dela K. G. Junga*. Књига четврта. Novi Sad: Matica srpska.
- Лаки 2008: Jennifer Lackey. *Learning from Words: Testimony as a Source of Knowledge*. Oxford: Oxford University Press.
- Лукић 2005: Jasmina Lukić, „Dvije Andrićeve priče: Anikina vremena i Mara milosnica“. *Bosna Franciscana*, 2005. 23, 151–174.
- Мерло-Понти 1978: Maurice Merleau-Ponty, *Fenomenologija percepcije*, Sarajevo: Veselin Masleša, 1978.
- Нови завјеј Госіода нашеја Исуса Хрисиа*. Београд: Fenka Libris, 2006.
- Оливер 2001: Kelly Oliver. *Witnessing: Beyond recognition*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 2001.
- Стојановић 2012: Драган Стојановић, Лепота у свету мученом злом и несрећом. Лепа бића Иве Андрића, Београд: Филолошки факултет, 27–48.
- Тарнер 2012: Phil Turner. An everyday account of witnessing. *Al&Soc*, 2012. 27, 5/132 <https://www.being-here.net/page/343/an-everyday-account-of-witnessing> (Приступљено 4. 1. 2023)
- Шевић 2014: Александар Шевић. Емоционалност и друштвено биће човека код Кјеркегора и Мерло-Понтија, докторска дисертација. 2014. <https://phaidrabbg.bg.ac.rs/view/o> (Приступљено 4. 1. 2023).

Jasmina M. AHMETAGIĆ

THE PASHA'S CONCUBINE – A VICTIM AND A WITNESS

SUMMARY

As an authentically religious protagonist who values her life in terms of sin and punishment, Mara the concubine stands out from the entire gallery of Andrić's female characters. In the context Andrić hinted at through his analogous portraits of Mara and Nevenka, we compare the different reaction of these heroines to the evil they see and suffer: Mara soaks the world in as if through osmosis, and although she tries to flee from evil, she cannot stop the gradual but inevitable development

of mental illness. Revictimized in her social surroundings, with reinforced feelings of guilt and without support in the church, Mara loses her mind.

Mara is unambiguously a victim of evil, but she also appears as its silent witness, which gives her fate an extraordinary quality. By placing the suffering Mara in the position of a silent witness, Andrić points to her high level of empathy: as a listener, Mara helps Nevenka become and remain the agent in her own life and story. There is no dark side to the protagonist, she suffers her fate as a sensitive being completely void of negative emotions who senses that hatred transforms the victim into someone who perpetuates evil in the world.

We have also demonstrated the compensatory role of Mara's dream, which she dreams right before the last strike that would be inflicted on her. The dream reminds the protagonist of her own worth which is of heavenly nature: the dream emphasizes the symmetry of the macrocosmos and the microcosmos, as well as the unbroken dialogue of the self with God, despite Mara's conscious conviction and emotion of being an isolated outcast.

Key words: Ivo Andrić, The Pasha's Concubine, victim, witness, dream, violence.

